

نقش‌پذیری شهر بیرجند از گذشته تاکنون

«نقش و کار شهرها متأثر از فضای جغرافیایی است که شهر در آن تکوین یافته و توسعه پذیرفته است. این فضا تنها محدود به فضای طبیعی نیست بلکه فضای سیاسی و اقتصادی را نیز دربرمی‌گیرد. و در همین فضای جغرافیایی شهرها می‌توانند بر شرایط آمرانه نقشهای مختلف تن بدهند.»^(۱)

شهر بیرجند در طول دوران تکاملی خود نقشهای مختلفی بسته به زمانهای گوناگون و شرایط سیاسی، اقتصادی پذیرفته است. تا قبل از دوران صفویه به عنوان یک قصبه کوچک نقش کشاورزی داشته در دوره صفویه تا اواخر قاجار عوامل سیاسی آن را تحت تأثیر قرار داده و با انتقال مرکز قدرت از قاننات به بیرجند، کارکرد سیاسی (حاکم نشینی) و اقتصادی (موقعیت ارتباطی، مرکز انباشت تولیدات و سرمایه‌های منطقه تحت نفوذ حکام محلی، مرکز توزیع کالاهای داخلی و خارجی در شرق ایران) به خود می‌گیرد و انعکاس این کارکردها به صورت پدیده‌های فضایی و مکانی جدید در رشد توسعه شهر نقش مهمی داشته است. علیرغم تغییر ماهیت کارکرد سیاسی (حاکم نشینی) از آغاز قرن حاضر تا حدود دهه ۳۰ قرن حاضر شهر بیرجند کماکان با حفظ کارکرد اقتصادی و مرکزیت مبادلات اقتصادی در جنوب خراسان رشد کند خود را ادامه داده و تدریجاً در مسیر تحولات نیم قرن اخیر قرار می‌گیرد.

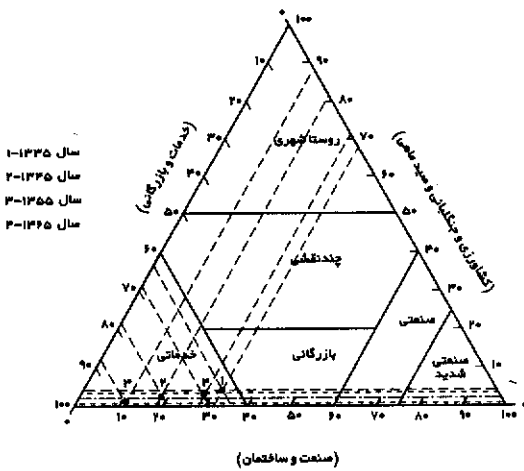
در جریان تحولات اقتصادی، اجتماعی کشور بعد از اصلاحات ارضی، شهر بیرجند تحت تأثیر رشد سریع شهرنشینی ناشی از رشد طبیعی جمعیت و مهاجرت‌های روستا به شهر و مهاجرت‌های خارجی (افغانه بعد از سال ۱۳۵۷) و گسترش مراکز نظامی، انتظامی (نقش نظامی) و در چند ساله اخیر در اثر توسعه مراکز اداری و سیاسی (نقش سیاسی) و همچنین گسترش دانشگاهها و مراکز علمی آن رابه صورت یک مرکز علمی در شرق ایران تبدیل کرده است. نقشهایی که در آینده نیز حفظ خواهد کرد همان نقش سیاسی، نظامی و فرهنگی و دانشگاهی خواهد بود. نقش‌های جدیدی که می‌باید با سرمایه‌گذاری بیشتر حمایت شود، نقش معدنی و صنعتی است که می‌تواند نقطه مثبتی در برنامه ریزی منطقه ای و ملی این شهرستان در جهت توسعه و رشد آن محسوب گردد.

روشهای شناخت کارکرد شهری

«اصولاً کارکرد شهری متأثر از فضای ناحیه ای است که شهر در آن تکوین یافته و توسعه پذیرفته است.

این فضا تنها محدود به فضای طبیعی نیست، بلکه فضای اقتصادی-اجتماعی (بویژه جمعیتی) و سیاسی حاکم بر ناحیه را نیز دربرمی‌گیرد، چرا که ترکیب داده‌های مورد بحث است که نقشی را بر شهر القاء می‌کند.»^(۲)

در شناخت علمی کارکرد شهری بیشتر به مدل بندیهایی که زیر ساخت آماری دارند تأکید می‌شود و شناخته‌ترین این روشها، روش

اجرائی چانسی هاریس جغرافیدان آمریکایی، کنار الکساندرسن سوئدی، ماکس دریو، به ویژه روش اجرایی بوزوگاریه و ژرژشاپو جغرافیدان سوئدی است.

۱- بررسی نقش شهر بیرجند به کمک روش بوزوگاریه^(۳) و ژرژشاپو^(۴)

زیر ساخت این روش اجرایی را داده های آماری مشاغل سه گانه اجتماعی طبقه فعال شهری تشکیل می دهد که می توان آنرا در پهنه دیاگرام سه گوشه که هر ضلع آن به صد قسمت مساوی و فضای دیاگرام بر شش بخش قرار دادی نامساوی تقسیم شده است نشان داد. به طور کلی دیاگرام مورد بحث به سه نوع ارزش مشخص زیر جوابگوست:

۱- تعیین کارکرد هر شهر، مستقل از شهرهای دیگر ناحیه و کشور.

۲- تعیین کارکرد همه شهرهای ناحیه و کشور روی دیاگرام واحد.

۳- ارزیابی روند تکاملی کارکرد شهر و یا کل شهرهای ناحیه و کشور روی دیاگرام.

بررسی فعالیت های عمده شهر بیرجند سرشماری سالهای ۳۵، ۴۵، ۵۵، ۶۵ مشخص می کند که درصد اشتغال در بخش کشاورزی به ترتیب، ۴/۲، ۱/۹، ۱/۵، ۲/۱ درصد، بخش صنعت و ساختمان به ترتیب ۳۲/۵، ۱۹/۷، ۱۱/۸، ۲۹/۱ درصد، و بخش خدمات و بازرگانی به ترتیب ۶۳/۳، ۷۸/۴، ۸۶/۷، ۶۸/۸ درصد بوده است.

آمارهای جدول شماره (۱) در طی چهار نوبت سرش سازی در دوره های ده ساله روند تکاملی کارکرد شهر بیرجند را در روی نمودار شماره (۲-۳) مشخص می سازد. نقاط ۱، ۲، ۳، ۴ روی دیاگرام کارکرد شهر را به ترتیب در سالهای ۳۵، ۴۵، ۵۵، ۶۵ نشان می دهد.

در هر چهار دوره کارکرد آن خدماتی بوده است. منتها از سال ۳۵ تا ۵۵ به شدت بر کارکرد خدماتی آن افزوده شده ولی در سال ۶۵ نسبت به سال ۴۵ و ۵۵ کارکرد خدماتی آن کم رنگ تر شده است. خدمات شامل: مشاغل عمده فروشی، خرده فروشی، رستوران، هتل داری، حمل و نقل، ارتباطات و انبارداری، خدمات مالی بیمه، ملکی، حقوقی و تجاری، خدمات عمومی، اجتماعی و شخصی می باشد.

از سال ۳۵ تا ۵۵ شاغلین در بخش کشاورزی کاهش یافته و از سال ۵۵ به بعد، با پیروزی انقلاب اسلامی و سیاستهای جمهوری اسلامی مبنی بر حمایت از کشاورزان و روستائیان، بخش کشاورزی به ۲/۱ درصد افزایش یافته است. گروه دوم مشاغل اجتماعی (صنعت، معادن و ساختمان) از سال ۳۵ تا ۵۵ سیر نزولی داشته

است. و از سال ۵۵ نیز افزایش قابل توجهی را نشان می دهد، و لذا ۲۹/۱ درصد شاغلین را به خود اختصاص می دهد.

گروه سوم مشاغل اجتماعی (خدمات و بازرگانی) از سال ۳۵ تا ۵۵ بر درصد آن افزوده شده ولی از سال ۱۳۵۵ به بعد درصد آن کاهش داشته است. یکی از دلایل آن توجه بیشتر به بخشهای کشاورزی و صنعت و ایجاد صنایع و کارخانجات و ایجاد شهرک صنعتی در منطقه می باشد. عدم صادرات فرش در این مدت، عدم استخدام سازمانهای دولتی و محدودیت جذب افراد نیز از دلایل دیگری است که بخش خدمات و بازرگانی کاهش داشته است.

در برآوردی که در سال ۱۳۷۲ در مورد افراد شاغل در فعالیتهای مختلف شهر بیرجند توسط نگارنده صورت گرفته است (جدول فوق) نشان می دهد که بخش خدمات و بازرگانی اکثریت جمعیت شاغل در بیرجند را به خود اختصاص داده است و در مقابل شاغلین در بخش کشاورزی و صنعت ناچیز می باشد.

۲- کاربرد روش جغرافیایی چنسی هریس^(۱۱) در تعیین نقش شهر بیرجند:

«اغلب موارد نقش شهر در مقابل سؤال «چرا و چگونه شهر به حیات خود ادامه می دهد، قرار می گیرد برای مطالعه و دریافت جواب این سؤال شاید، بهترین و مطمئن ترین عوامل در تعیین کارکرد شهرها همانا مقایسه میزان اشتغال به کار در هر یک از فعالیتهای اقتصادی و فرهنگی است.»^(۱۱)

اگر در تقسیم و طبقه بندی شهرها میزان اشتغال را ملاک قرار دهیم، «شهرهای صنعتی» ۶۰٪ از کل شاغلین به کار در صنایع، خرده فروشی و عمده فروشی را جذب کرده و کارخانه ها و بخش صنعتی بین ۳۰ تا ۴۰ درصد از کارگران حرفه ای را به خود اختصاص

جدول شماره (۲): تعداد شاغلین در فعالیتهای مختلف در سال ۱۳۷۲.

ردیف	کارمندان بیمه شده ۹	تعداد افراد	ردیف	سایر افراد شاغل	تعداد افراد
۱	کارمند مرد	۵۲۰۰	۱	اعضای مجمع امور صنعتی، خدماتی	۳۰۴۸
۲	کارمند زن	۳۱۲۰	۲	اعضای مجمع امور صنعتی، تولیدی، خدمات فنی	۱۹۱۴
۳	بانک رفاه	۳۱	۳	دانشجویان دانشگاهها و مراکز تربیت معلم و دانشسرا	۸۱۰۲
۴	جانبازان	۶۲۴	۴	دانش آموزان مدارس راهنمایی و دبیرستان	۱۹۵۵۴
۵	بانک کارگران	۶۹	۵	نیروهای انتظامی و نظامی (بیش از)	۱۰۰۰۰
۶	دانشکده پزشکی	۷۱			
۷	مؤسسات خودکفا (آب و برق)	۱۰۲۰			
۸	مدجویان بهزیستی	۶۲۸			
۹	آزادگان	۱۱۸			
۱۰	خانواده شهدا	۱۷۲۷			
	جمع	۱۲۶۰۸		جمع	۴۲۶۱۸

می دهد. «شهرهای خرده فروشی» حداقل ۵۰ درصد از مجموع شاغلین به کار در تولیدات کارخانه ای خرده فروشی و عمده فروشی در قسمت خرده فروشی فعالیت می کنند.

در «شهرهای عمده فروشی»، شاغلین به کار در بخش عمده فروشی حداقل ۲۰٪ کل شاغلین به کار در تولیدات کارخانه ای عمده فروشی و خرده فروشی است. «شهرهای چندنقشی»، در این قبیل شهرها، شاغلین به کار در تولیدات کارخانه ای، عمده فروشی و خرده فروشی به ترتیب کمتر از ۶۰ درصد، ۲۰ درصد و ۵۰ درصد کل سطح اشتغال به کار را جذب می کنند.

شهرهایی که کارکرد حمل و نقل دارند حداقل ۱۱ درصد کارگران در حمل و نقل و ارتباطات مشغول به کار می باشند.

شهرهای معدنی: در شهرهای معدنی بیش از ۱۵ درصد کارگران در بخش استخراج فعالیت می کنند.

شهرهای دانشگاهی: در شهرهای دانشگاهی، تحصیل در دانشگاهها، کالج ها و مؤسسات آموزش عالی ۲۵٪ جمعیت شهر را تشکیل می دهد.

شهرهای تفریحی و استراحتگاهی: می توان گفت که در اغلب موارد ملاکها و معیارهای مطمئن در طبقه بندی شهرهای تفریحی و

جدول شماره (۱): درصد مشاغل سه گانه اجتماعی شهر بیرجند طی سرشماریهای ۶۵، ۵۵، ۴۵، ۳۵

سال سرشماری	گروه اول مشاغل اجتماعی	گروه دوم مشاغل اجتماعی	گروه سوم مشاغل اجتماعی
(۵) ۱۳۳۵	۴٫۲	۳۲٫۵	۶۳٫۳
(۶) ۱۳۴۵	۱٫۹	۱۹٫۷	۷۸٫۴
(۷) ۱۳۵۵	۱٫۵	۱۱٫۸	۸۶٫۷
(۸) ۱۳۶۵	۲٫۱	۲۹٫۱	۶۸٫۸

استراحتگاهی وجود ندارد ولی از مشخصات این قبیل شهرها در آمریکا وجود هتلهای، مراکز تفریحی، استخرهای شنا، بیست های متعدد رقص، و زمینهای بازی می باشد.

شهرهای نظامی: در ایالات متحده شهرهای نظامی در مجاورت بنادر، فرودگاهها و پادگانهای نظامی به وجود آمده است. ساختمانهای نظامی، سیمهای خاردار، مناطق ممنوعه از مشخصات ظاهری شهرهای نظامی است. اگر ملاک طبقه بندی را میزان اشتغال در تولیدات کارخانه ای خرده فروشی و عمده فروشی قرار دهیم، ملاحظه می کنیم، بیرجند نقش خرده فروشی دارد. ۳۴۰۸ نفر در امور صنعتی خدماتی و ۱۹۱۴ نفر در امور صنعتی تولیدی و خدمات فنی، اشتغال دارند، که بیش از ۵۰ درصد در قسمت خرده فروشی فعالیت دارند. البته کارکرد دیگری که می توان برای آن در نظر گرفت، کارکرد علمی و آموزشی است که بیش از ۵۰ درصد جمعیت آن در مراکز آموزشی (دبستان، مدرسه راهنمایی، دبیرستان، تربیت معلم و دانشگاه) مشغول به تحصیل می باشند. ولی نقش دانشگاهی را نمی توان به آن اطلاق کرد چرا که ۶٫۸ درصد جمعیت در مراکز آموزشی عالی مشغول هستند.

بیرجند نقش دیگری دارد که نقش نظامی است. وجود پادگان آموزشی ۰۴، مراکز نظامی و انتظامی، میادین تیراندازی و ... در شهر و همچنین بیش از ۱۰ هزار نیروی نظامی و انتظامی، می تواند به شهر نقش نظامی بدهد.

۳- کاربرد روش جغرافیایی ماکس دریو^(۱۲) در تعیین کارکرد شهر

بیرجند:

جدول شماره (۳): تعداد و درصد شاغلین ۱۰ ساله و بیشتر در گروههای عمده فعالیت در شهر بیرجند در سال ۱۳۶۵.^(۱۳)

گروههای عمده فعالیت	درصد	تعداد شاغلین در گروههای عمده فعالیت
- کشاورزی، دامپروری، شکار، جنگلداری - صنعت	۲٫۱	۳۸۲
- در گروه عمده ساختمان	۱۳٫۳	۲۴۳۱
- آب و برق، عمده فروش، خریده فروشی، حمل و نقل ارتباطات، آبارباری، خدمات مالی، بیمه حقوقی و تجاری خدمات حقوقی و اجتماعی و شخصی	۶۸٫۸	۱۲۵۷۵
جمع	۱۰۰	۱۸۲۷۸

۱۳۶۵، ۶۸٫۸ درصد بوده است. که از رقم پیشنهادی اولسن (۳۷ درصد) بیشتر است و بقیه شاغلین در بخش کشاورزی ۲٫۱ درصد، در بخش خدمات و ساختمان ۱۳٫۳ درصد کمتر از درصدهای پیشنهادی (۱۵، ۴۰ درصد) می باشند. لذا نقش بیرجند، نقش خدماتی و بازرگانی است.

۱- فرید، یدالله، جغرافیا و شهرشناسی، دانشگاه تبریز، ۱۳۶۸، ص ۲۴۴.

۲- فرید، یدالله، کاربرد جغرافیا در روش تحقیق شهر و روستا، انتشارات دانشگاه تبریز، ۱۳۷۱، ص ۴۵.

3. J. Beaujeu - Garnier

4. G. Chabot.

۵- وزارت کشور، گزارش مشروح حوزه سرشماری بیرجند، مرداد ۱۳۳۸، ص ۴۴.

۶- مرکز آمار ایران، سرشماری عمومی نفوس و مسکن آبان ماه، ۱۳۴۵، شهرستان بیرجند، ۱۳۴۶، ص ۳.

۷- مرکز آمار ایران، سرشماری عمومی نفوس و مسکن آبان ماه، ۱۳۵۵، شهرستان بیرجند، ۱۳۵۹، ص ۷۲.

۸- مرکز آمار ایران، سرشماری عمومی نفوس و مسکن آبان ماه، ۱۳۶۵، نتایج تفصیلی شهرستان بیرجند، ۱۳۶۸، ص ۱۸.

۹- مأخذ: مصاحبه با آقای پدید، مسئول اداره بیمه گری شهرستان بیرجند ۱۳۷۲/۵/۳. و منابع دیگر.

۱۰- شکوتی، حسین، جغرافیای شهری، بخش نخست، انتشارات دانشگاه آذرآبادگان، چاپ سوم، تبریز ۱۳۵۵، ص ۵۴.

11. Chauncy Harris.

12. Max Derruau

۱۳- فرید، یدالله، بررسی کار و نقش شهرهای ایران با داده های آماری، مجموعه سخنرانیهای نخستین سمینار مسائل جغرافیای ناحیه ای ایران به کوشش محمود علوی، دانشگاه فردوسی- دانشکده ادبیات و علوم انسانی، مشهد، ۱۳۵۴، صص ۳۰-۲۹.

۱۴- مرکز آمار ایران، سرشماری عمومی نفوس و مسکن مهرماه ۱۳۶۵، نتایج تفصیلی شهرستان بیرجند، مرکز آمار ایران، ۱۳۶۸، ص ۱۸.

15. William Alsson

۱۶- فرید، یدالله، بررسی کار و نقش شهرهای ایران با داده های آماری، مجموعه سخنرانیهای نخستین سمینار مسائل جغرافیای ناحیه ای ایران، به کوشش محمود علوی، دانشگاه فردوسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، مشهد، ۱۳۵۴، ص ۲۹.

بنظر دریو، طبقه بندی شهرها و کارکرد آنها، بر اثر تکاملی که

در طول زمان می بینند، امری تصنعی است، چرا که سرمایه گذاریهایی که در جهات معینی انجام بگیرد، وظایف شهر را تکمیل و یا دگرگون می سازد و شهر در تکامل کارکرد خود مراحل را تعقیب می کند. با وجود این ماکس دریو، برای ارزیابی کار و وظایف شهرها چنین عمل می کند: (۱۳)

الف- درآمد شاخه های مختلف فعالیت شهر را نسبت به کل درآمد همان شهر ارزیابی می کند، طبیعی است میانگین درآمد هر شاخه از مشاغل اجتماعی بیشتر شد، نقش شهر به آن سو سنگینی می کند.

ب- نیروی انسانی فعال جذب شده در هر یک از شاخه های مشاغل اجتماعی را به کل طبقه فعال شهری ارزیابی می کنند و وزین ترین شاخه از نظر تعداد، نیروی انسانی را معرف نقش آن شهر می داند.

روش الف به دلیل عدم دسترسی به اطلاعات و آمار دقیق در هر یک از فعالیتهای مختلف شهری در بیرجند قابل بررسی و مطالعه نیست. اما با توجه به شواهد موجود، کشاورزی در حد ناچیزی است و درآمد آن اندک است. در بخش صنعتی، چون نویاست و تعداد اندکی راه اندازی شده و بیشتر صنایع دستی رواج دارد درآمد چندانی ندارد، در بخش خدمات، کارمندان دارای حقوق ثابت بوده و قابل برآورد می باشد. اما بنظر می رسد درآمد بخش تجاری و بازرگانی نسبت به کل درآمدهای دیگر دارای میانگین بیشتری می باشد و لذا می توان به بیرجند کارکرد تجاری و بازرگانی اطلاق کرد.

بر اساس روش «ب» و با توجه به جدول فوق بیشترین درصد افراد شاغل ۱۲۵۷۵ نفر (۶۸٫۸ درصد) در بخش خدمات و بازرگانی می باشد: لذا نقش شهر در سال ۱۳۶۵، خدماتی-بازرگانی بوده است.

۴- کاربرد روش جغرافیایی ویلیام اولسن سوئدی^(۱۵) در تعیین

نقش بیرجند:

«ویلیام اولسن سوئدی اعداد معینی را برای تعیین شهرها برمی گزیند. این روش نمی تواند روی شهرهای کشوری چون ایران که با ایالات متحده از نظر رشد اقتصادی و شرایط جغرافیایی شهرها اختلاف محسوس دارد عملی گردد، چرا که ویلیام اولسن روش خود را روی شهرهای آمریکا پیاده می کند و عقیده دارد جذب حداقل ۱۵ درصد از جمعیت فعال شهری در معادن به شهر نقش معدنی و ۴۰ درصد در صنایع نقش صنعتی و ۳۷ درصد در خدمات به شهر نقش خدماتی می دهد.»^(۱۶)

بر اساس این روش و با مقایسه شاغلین در بخشهای مختلف ملاحظه می شود که شاغلین در بخش خدمات و بازرگانی در سال